

מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה – ומעמדו של כ"י לייפציג 1

מאת

יוסף עופר

א

כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. I הוא מן החשובים בכתבי היד של פירוש רש"י לתורה. סופרו של כתב היד, מכיר בן קרשביא, היה סופר דייקן, ונגד עיניו עמד טופס של פירוש רש"י שהיה שייך לתלמידו של רש"י, ר' שמעיה. במקומות רבים העיר מכיר על הנוסח ב'ספר רבנו שמעיה' ואף על הערות, מחיקות וסימנים מיוחדים שהיו באותו הספר.

כתב היד תואר בקצרה בשנת 1838 בידי פרנץ דליטש, וכמה מהערותיו של מכיר פורסמו בידי אברהם ברלינר בשנת 1902.¹ במשך עשרות רבות של שנים לא נחקר כתב היד, עד שנתגלה מחדש בשנת 1990 בידי אברהם גרוסמן, והוא עמד על חשיבותו המיוחדת במאמר מפורט שנתפרסם ב'תריבץ'.² לדעת גרוסמן נוסח פירוש רש"י המצוי בכ"י לייפציג 1 'כנראה כולו, ולפחות בחלקו הגדול' – הוא נוסח רש"י שנכתב בידי ר' שמעיה עצמו, וככל הנראה עוד בחייו של רש"י.³ במאמרו הביא גרוסמן גם תצלומים של שתי מפות ארץ ישראל הכלולות בכתב היד הזה בפירוש רש"י לפרק לד בספר במדבר, ולצדן הביא את תצלומי שתי המפות האלה בכ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 5, Cod. hebr. משנת 1233.⁴

* תודתי לספרייה הלאומית בפריז ולספריית אוניברסיטת לייפציג על הרשות להביא את האירורים שבמאמר, ולמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים הלאומי ולעובדיו על עזרתם הנדיבה.

1 ראה: י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', *Jewish Studies Internet Journal*, 6 (2007) (www.biu.ac.il/JS/JSIJ), עמ' 141-188, וסקירת תולדות המחקר של כתב היד בראש המאמר. במאמר זה פרסם פנקובר והסביר עשרות הערות מכתב היד העוסקות בהגהות ובתוספות שהוסיף רש"י לפירושו, ושזוטו בידי מכיר 'מספר ר' שמעיה' שהיה בידו. הדברים מבוססים על בדיקת כתב היד במקורו. במאמר נוסף עסק פנקובר בפן אחר של כתב היד, ועמד על שימוש של מכיר בטפסים שונים של חיבור המסורה 'אכלה ואכלה'. ראה: י"ש פנקובר, 'בעל התוספות ר' מנחם מיואני וחיבור המסורה "אכלה ואכלה", מהדורת כ"י האלי'. עיוני מקרא ופרשנות, ג (תשנ"ג), עמ' 287-315.

2 א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', *תריבץ*, ס (תשנ"א), עמ' 67-98.

3 שם, עמ' 80.

4 שם, עמ' 94-95.

בתגובה על מאמרו של גרוסמן טען אלעזר טויטו כי למרות חשיבותו של כתב היד אין לקבל את מסקנותיו של גרוסמן. זאת משום שבחינה ביקורתית של הטקסט שבכתב היד והשוואתו לנוסח פירוש רש"י שבכתבי יד אחרים שוללות את האפשרות שהוא מחזיק את הטקסט המקורי שהיה בספר ר' שמעיה תלמיד רש"י.⁵ בעקבות הדיון הזה ולאחר בירורים שערך מיתן גרוסמן את ניסוחיו והודה כי 'לא כל המצוי בגוף פירוש רש"י שבכ"י לייפציג 1 אכן יצא מתחת ידו של רש"י [...] רובו הגדול של הפירוש הועתק מספרו של ר' שמעיה'.⁶

אחת מהערותיו של מכיר קשורה למפות ארץ ישראל שבכתב היד.⁷ בירור מדויק של כוונתה בביא למסקנה עקרונית חשובה בעניין טיב נוסחו של כתב היד.

ב

ההוכחה החשובה ביותר שהביא גרוסמן לטענה שמכיר העתיק את פירוש רש"י מתוך 'ספר ר' שמעיה' מבוססת על דבריו בתיאור גבולות ארץ ישראל בפרשת מסעי:

בפירוש שכתב[ב] רבנו שמעי[ה] מצא[תי] נקרע זה הקרן, [ומ]פ[י]רוש[אח]ר[ה] העתק[תי]
אילו הפסוקים] וזה: והיו: ויצא: ויהי:

אמר גרוסמן: 'ר' מכיר מספר, במעין התנצלות, שבדלית ברירה נטש את המקור ממנו העתיק כל

5 א' טויטו, 'האמנם משקף כתב"ד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה?', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 85-115. הדיון נמשך בגיליונות הבאים של תרביץ: גרוסמן (שם, עמ' 305-315); טויטו (שם, סב (תשנ"ג), עמ' 297-303); גרוסמן (שם, עמ' 621-624).

6 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187-193 (הציטוט מעמ' 190-191). וראה גם: א' גרוסמן, רש"י: ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 80-81. במכתב ששלח אלי כתב פרופ' גרוסמן כי מאמרו ב'תרביץ' הוא 'מהדורה קמא' של דבריו: 'שבתי ודנתי בזאת ארבע שנים מאוחר יותר בספרי "חכמי צרפת הראשונים", שהוא "מהדורה בתרא", לאחר שבדקתי במשך השנים הללו את טיבם של עשרות פירושים שבכתב היד ושוחחתי על כתב היד מספר פעמים עם ישעיהו מאורי'.

7 לנוחות הדיון אכנה את המפה הראשונה, המובאת בפירוש רש"י לבמ' לד' 3, מפת הארצות הגובלות, ואת המפה השנייה, המובאת לאחר פירוש רש"י לבמ' לד' 15 – מפת תחומי הארץ. מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה נדונו בכמה מקומות. ראה: ב' נרקיס, 'רש"י ומפותיו', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א' ירושלים תשמ"ד, עמ' 435-439 (דיון מפורט בשתי המפות על פי כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית Cod. hebr. 5); C. Delano-Smith and M. I. Gruber, 'Rashi's Legacy: Maps of the Holy Land', *The Map Collector* (Summer 1992), pp. 30-35 (המאמר כולל תצלום של שתי המפות בכ"י מינכן ותרשימים שלהן באנגלית; כמו כן הובא תצלום צבעוני של שתי המפות מכ"י פירנצה, מדיצאה לורנציאנה Plut. III. 10); א' גרוסמן וב"ז קדר, 'מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית', איגרת, 25 (תשס"ד), עמ' 25-29 (הכותבים עסקו גם בכ"י לייפציג 1, ודנו במשמעות ההיסטורית של המפות ובהקשר הקרטוגרפי של זמנן). במאמרם של גרוסמן וקדר הובא תצלום של מפת תחומי הארץ מכ"י לייפציג 1, ובצד השמאלי של המפה (שהוא צד מערב) בא הכיתוב 'צפון של עולם'. כיתוב זה אינו שייך למפה כלל, והוא הערת גיליון לפירוש רש"י הבא בטור משמאלה ('ויצא חצר אדר – מתפשט המצר ומרחיב לצד צפון'). התיקון ('צפון' <צפון של עולם>) נרשם בכתב היד שלא במקומו, שורה אחת למעלה מן הראוי לו.

הזמן את דברי רש"י – ספרו של ר' שמעיה – וזאת בשל קרע בשולי הדף בעותק המקורי של ר' שמעיה, ונוזק למקור אחר [...] ר' מכיר אף מונה את הפסוקים שאותם העתיק ממקור אחר: [...] במדבר לד, פס' ז, ח, ט.⁸

אולם בחינה זהירה של כתב היד (ראה איור 1) מורה בבירור שמכיר לא התכוון בדבריו לפירוש רש"י שבכתב היד (שנכתב משמאל להערתו של מכיר), אלא למפת תחומי ארץ ישראל בלבד: (א) הערתו של מכיר רשומה בשולי המפה, ומקיפה את פינתה הצפונית-מזרחית; (ב) הוא לא דיבר על דף שנקרע,⁹ אלא על 'זה הקרן', כלומר על הפינה הצפונית-מזרחית של המפה; (ג) ארבע המילים שהזכיר מכיר ('זוה', 'והיר', 'ויצא', 'ויהי') אינן ראשי פסוקים במקרא: הראשונה היא ראש פסוק 7, השנייה באה באמצע פסוק 8, והשלישית והרביעית באות בפסוק 9 (ראה להלן). אף אין אלה ראשי דיבורים בפירוש רש"י לפסוקים האלה. המילים האלה מציינות את חלקי הפסוקים המצוטטים בצדה השמאלי של המפה: 'והיו תוצאות הגבול צדדה', 'ויצא הגבול ופרונה', 'ויהי' [10] תוצאותיו חצר עינן'. מכיר הסביר לקורא כי בשל הקרע ב'ספר ר' שמעיה' לא יכול היה להעתיק ממנו את חלקה השמאלי (העליון) של המפה, והסתמך על טופס אחר של פירוש רש"י. ייתכן שרמז בדבריו לספק שקיים אצלו אם אכן נכללו הפסוקים האלה במפה המקורית.¹¹

בעיון מדוקדק במפה ששרטט מכיר ניתן לזהות את מקומו של הקרע ב'ספר ר' שמעיה'. בחלקה העליון של המפה כתב מכיר: 'שפמה, היא פמיים – תרג'ומו] ירושל'מי]: וכאן היר'. שתי המילים האחרונות כתובות זו מעל זו ואינן מובנות. על משמען ניתן לעמוד מן המפה המובאת בכ"י מינכן 5, וכתוב בה: 'כאן נובע הירדן'. אולם בתצלום כ"י לייפציג 1 לא ניכר כל סימן מחיקה, ואף אין מקום פנוי לרישום המלא של המשפט. נראה שמכיר עצמו לא הבין את משמען של המילים, שהרי הדף שלפניו היה קרוע; הוא העתיק אפוא בדקדקנות את האותיות שנותרו ב'ספר ר' שמעיה' בלי שידע להשלימן!

8 גרוסמן (לעיל הערה 2), עמ' 81 והערה 44.

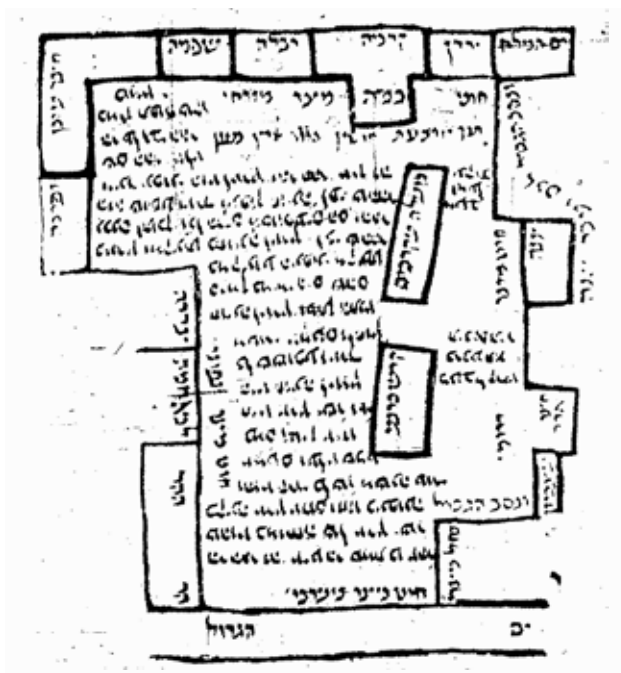
9 השווה להערותו במקום אחר: 'כאן פי' רבנו שמעיה בשם רבי'ש'י [רבי שלמה יצחקי, רש"י], סביב פירוש, דבר על עובי הכתלים, אך מצ'אותי] הדף נקרע' (שמ' כו 18; כ"י לייפציג 1, דף 76א; פנקובר, הגהות רש"י [לעיל הערה 1], עמ' 150).

10 לפנינו: 'והיו תוצאותיו חצר עינן' (וכך גם בגוף המקרא בכ"י לייפציג 1). קשה לדעת אם מיוצג פה נוסח אחר במקרא או ציטוט שגוי של רש"י, של ר' שמעיה או של מכיר. מכל מקום הציון 'ויהי' בהערת מכיר מתאים לדרך שבה מצוטט הפסוק במפה עצמה.

11 הפסוק הפותח במילה 'וזה' (במ' לד 7) אינו נמצא במפה, וקשה להבין מדוע הזכירו מכיר. במפת תחומי הארץ שבכ"י יונה, הספרייה הלאומית Cod. hebr. 3 (שוורץ 24) נרשם הפסוק הזה בשלמותו (וכן 'ויצא הגבול ופרונה והיו תוצאותיו חצר עינן', אך לא נרשם 'והיו תוצאות הגבול צדדה'), וכן נרשם הפסוק במפה שבכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית Evr I 3 (ס' 51219; 'וזה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדול/תתאו מהר הר/תתאו לבא חמת/והיו תוצאותיו צדדה/ויצא הגבול ופרונה והיו תוצאותיו חצר עינן'). לפיכך יש להניח שפסוק 7 היה כלול במפה בכתב היד ששימש למכיר להשלמת החלק החסר ב'ספר ר' שמעיה'. ושם נרשם תחילה הפסוק בכ"י לייפציג 1 ואחר כך נמחק (השערה זו טעונה בדיקה בכתב היד במקורו).

איור 1: מפת תחומי הארץ בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1

איור 2: מפת תחומי הארץ בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 155

מסתבר שהקדע ב'ספר ר' שמעיה' נמשך כלפי מטה, וכלל לא רק את הפינה העליונה של המפה אלא גם חלק מצדה השמאלי. משום כך לא יכול היה מכיר לדעת אם נרשמו ב'ספר ר' שמעיה' במקום הזה פסוקים. את חלקה השמאלי של המפה השלים מכיר על פי מקור אחר, שהיה כנראה מדויק פחות מ'ספר ר' שמעיה'.

ואכן יש כמה סימנים לחוסר דיוק בצדה השמאלי של המפה בכ"י לייפציג 1: (א) מכיר רמז שהוא מסופק אם הפסוקים המצוטטים היו במפה המקורית, ואכן הם אינם נמצאים במפה שבכ"י מינכן 5; (ב) בניגוד לקו הגבול הדרומי, שבימין המפה, שהוא מפותל מאוד וממחיש היטב את משמעות הפעלים 'ונסב', 'ועבר', 'ויצא', הרשומים בו – הרי קו הגבול הצפוני, שבשמאל המפה, בנוי באופן סכמתי מלבנים מלבנים, ואינו משקף את הביטויים 'ויצא', 'והיו תוצאות' ואת פירוש רש"י עליהם;¹² (ג) מקומה של 'חצר עינן' במפה אינו משקף כראוי את פירוש רש"י: 'הוא היה סוף המצר הצפוני, ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית'; (ד) השם 'הר ההר' כתוב פעמיים במלבן השייך לו, פעם בראשו ופעם בתחתיתו, סמוך לים הגדול. הרישום השני נראה מדויק יותר, לפי מה שמשמע מקטע הפירוש הארוך שכלל רש"י בתוך המפה.¹³

לאור הנתונים האלה מן הראוי לערוך בדיקה מקיפה של מאות כתבי היד של פירוש רש"י לתורה, כדי לאתר את אלו מביניהם הכוללים את המפות ולבחון את דיוקן של המפות שבכל אחד מכתבי היד. בבדיקה חלקית מאוד שערכתי מצאתי את המפה שבכ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 155 (ראה איור 2). התברר כי צדה השמאלי (הצפוני) של מפה זו משקף את פירוש רש"י בצורה טובה יותר מאשר כ"י לייפציג 1: ניתן בה ביטוי בולט ל'ויצא הגבול זפרונה', ו'חצר עינן' מסומנת בפינה הצפונית-מזרחית. מצויים סימנים נוספים לדיוק של המפה הזאת: הצד הימני (הדרומי) שלה משקף היטב את פירוש רש"י, והקטע העוסק ב'הר ההר' כתוב במהופך (ראה דיון להלן בתופעה זו). הפסוקים שהזכיר ר' מכיר אינם נמצאים במפה זו.

ג

אמירתו של מכיר כי העתיק כמה פסוקים מטופס אחר של פירוש רש"י כוונה אפוא למפת גבולות

12 ראה פירוש רש"י לפסוק 8: 'תוצאת הגבל' – סופי הגבול. כל מקום שנאמר 'תוצאות הגבול' – או המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלן כלל, או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשך להלן באלכסון יותר מן הרוחב הראשון; ולענין רוחב המדה הראשון קראו 'תוצאות', ששם כלתה אותה מדה; (על פי תקליטור 'מקראות גדולות הכתר', גרסה שנייה, 2005). כלומר צדדה (שנאמר עליה 'והיו תוצאות') היא נקודת קצה של קו הגבול ממערב למזרח, וממנה הגבול 'יוצא' צפונה אל זפרונה. הגבול המזרחי שבראש המפה בנוי אף הוא מלבנים מלבנים, אך הדבר מתאים היטב לתיאורי הכתוב, שהרי הפעלים 'ונסב', 'ועבר', 'ויצא' אינם משמשים כאן.

13 ושמא רק הכיתוב התחתון הועתק מ'ספר ר' שמעיה'. בכ"י מינכן 5 נרשמו במלבן זה המילים 'טורי אמנון', 'הר ההר', ואפשר שכך היה בתרשים המקורי, אך המלבן עצמו פונה שם דרומה ולא לכיוון הים, וזאת בניגוד לפירושו של רש"י.

ארץ ישראל, ולא לגוף פירוש רש"י. הקפדתו של מכיר להעתיק את המפות האלה ממקור מדויק ואמין מובנת היטב, שהרי אלו תרשימים מורכבים ומרובי פרטים, וכל סטייה מן המקור עלולה לשבש את כוונתו של המחבר.

לפי התפיסה (המוטעית) שדבריו של מכיר כוונו לפירוש רש"י לשלושה פסוקים מקריים מפרשת מסעי – נודעת לדברים משמעות מרחיקת לכת בנוגע לכלל הפירוש שבכ"י לייפציג 1: אם טרח להודיע לקורא כי במקום מסוים נאלץ להיעזר בטופס אחר של פירוש רש"י מחמת קרע ב'ספר ר' שמעיה', משמע שאת שאר כל פירוש רש"י העתיק בנאמנות מ'ספר ר' שמעיה' בלא לסטות ממנו כלל. אולם לאמתו של דבר הערתו של מכיר במקום זה היא הערה מקומית על מפת ארץ ישראל, כמוה כשאר 24 ההערות שציטט גרוסמן על נוסח פירוש רש"י ב'ספר ר' שמעיה'.¹⁴

אשר לכלל הפירוש, מכיר לא הצהיר בשום מקום כי העתיק את הפירוש באופן בלעדי מ'ספר ר' שמעיה' שהיה בידו. כנגד המקומות הרבים שהעיד בהם על נוסח פירוש רש"י ב'ספר ר' שמעיה', על דרך כתיבה מיוחדת שמצא שם ועל הערותיו של ר' שמעיה בשם רש"י או בשם עצמו – עומדים המקומות שבהם נוסח פירוש רש"י בכ"י לייפציג 1 אינו משקף את הנוסח המקורי שיצא מתחת ידי רש"י, אלא נוסח שכבר עברו עליו כמה וכמה גלגולים, כפי שהראה טויטו באריכות וביסודיות.¹⁵

טויטו עצמו ייחס חשיבות מרובה להערת מכיר על הפסוקים שהועתקו מספר אחר, וכתב כי ר' מכיר מציג את עצמו כמעתיק הנאמן של כתב ידו המקורי של ר' שמעיה,¹⁶ וכי ר' מכיר העתיק את כל מה שמצא בעותק שעמד לרשותו, וכנראה עשה זאת בנאמנות ובדיוק, וכשחסרו כמה פירושים לפרשת מסעי מספרו של ר' שמעיה, השלימם מספרים אחרים.¹⁷ משום כך הציע את האפשרות שמכיר האמין בכנותו שהיה ברשותו העותק שנכתב על ידי ר' שמעיה עצמו, אך בפועל היה בידיו ספר שנרשמו בו תוספות בידי אחרים, וייתכן מאוד שהועתקו בשלב מסוים על קלף חדש.¹⁸ כדי לשלול את האפשרות הזאת הצביע גרוסמן על הקושי שבהנחה כי מכיר הולך שולל, והצביע על ראיות שמכיר הבין היטב בטיבם של כתבי יד קדומים.¹⁹

עתה, משהוכח כי דברי מכיר על השלמת הפסוקים מטופס אחר כוונו למפת תחומי ארץ ישראל ולא לגוף הפירוש, מתיישרים הדברים בצורה נוחה יותר, ואין צורך לפקפק בטיבו של 'ספר ר' שמעיה' שהיה בידי מכיר, שהרי אין לדעת במדויק מה מידת השימוש שעשה מכיר ב'ספר ר' שמעיה' בעת שהעתיק את פירושי רש"י. בכל מקום שניתוח טקסטואלי-השוואתי

14 גרוסמן (לעיל הערה 2), עמ' 82-87.

15 ואף גרוסמן הודה בקיומם של מקומות כאלה, ראה לעיל הערה 6.

16 טויטו (לעיל הערה 5), סא, עמ' 86.

17 טויטו (שם), סב, עמ' 298.

18 טויטו (שם), סא, עמ' 86-87.

19 גרוסמן (לעיל הערה 5), סא, עמ' 314.

מוביל למסקנה שכ"י לייפציג 1 מייצג נוסח מאוחר של רש"י שחלו בו ידיים – ייתכן שמכיר העתיקו ממקור אחר, ושלא זה היה נוסחו של 'ספר ר' שמעיה'.

ד

מכיר נהג אפוא בדקדקנות מיוחדת בעת שהעתיק את תרשימי ארץ ישראל של רש"י, והשתדל להעתיקם מ'ספר ר' שמעיה'. תופעה מעניינת היא כי בכל אחד משני התרשימים האלה מצוי טקסט שנכתב במהופך. מכיר העדיף לכתוב את הטקסט בצורה ישרה, כדרך כתיבת הספר, אולם דיווח לקורא כי מצא ב'ספר ר' שמעיה' שלפניו טקסט מהופך.

בעיון מדויק בתרשימים ניתן להבין היטב כיצד בדיוק נכתבו הטקסטים המהופכים, ומה הייתה הסיבה להיפוך בכל מקום. יתר על כן, במפת הארצות הגובלות מכיר עצמו עמד על הסיבה להיפוך הטקסט וציין אותה, ובכל זאת העדיף את טובת הקורא וסטה מן המקור שלפניו.

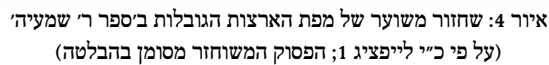
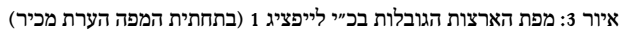
אבוא עתה לפרט: בפירושו לבמ' לד 3 הסביר רש"י את מסלול הליכתם של בני ישראל במדבר:

הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר; והוא שקראו יחזקאל 'מדבר העמים' (יח' כ 35), לפי שהיו כמה אומות יושבים בצדו. והוליכם אצל דרום מן המערב כלפי מזרח, עד שבאו לדרומה של ארץ אדום [...] והוצרכו לסבוב את כל דרומה של אדום עד בואם לדרומה של ארץ מואב [...] והלכו כל דרומה של מואב עד סופה, ומשם הפכו פניהם לצפון עד שסבבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה [...] וזהו שנאמר בפתח: 'וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב' (שופ' יא 18).

הפסוק 'וילך במדבר' מובא גם במפת הארצות הגובלות, המלווה את הפירוש הזה. בכ"י לייפציג 1 הוא בא במלבן שבתחתית המפה, המייצג את מדבר העמים שבו הלכו ישראל (ראה איור 3). בצד השמאלי התחתון של אותו מלבן כתב מכיר פעם נוספת את המילה 'וילך' – במהופך, והעיר מתחת למפה:

מצ' [אתי] בזה הספר שכת' [ב] רבנו שמעיה זה הפסוק 'וילך' כאשר התחלתיו, ומפני הטורח כתבתי כן. וי"ל [=ויש לומר] שלפי שכן הילוכם ממצרים לדרומים [?] אדום ומואב הפך. מכיר

כפי שהסביר מכיר, הפסוק נכתב במהופך כדי להציג את דרך הילוכם של בני ישראל. יש להניח כי המילים 'ארץ אדום' ו'ארץ מואב' נכתבו מתחת למלבנים המייצגים את הארצות האלה, והמשפט 'ויבא ממזרח שמש לארץ מואב' נכתב במאונך מלמטה למעלה, בצד המזרחי של ארץ מואב (ראה את השחזור המוצע באיור 4). צורה דומה לכך ניתן למצוא למשל בשני כתבי יד של

פירוש רש"י: בכ"י פרמה, פלטינה 2943 (די רוסי 543; ריצ'לר 115) ובכ"י פירנצה, מדיצ'אה לורנציאנה Plut. III. 10²⁰, וגם במפה ששרטט ר' חזקיה בן מנוח בכתב היד האוטוגרפי של פירושו חזקוני, מפה המבוססת על שתי מפותיו של רש"י ומנסה לשלבן.²¹

במפת תחומי הארץ נהג מכיר באופן דומה: בפינה השמאלית התחתונה של המלבן הגדול המייצג את ארץ כנען כתב במהופך את המילים 'הר ההר זה וכו', ובתחתית התרשים העיד כי כל הקטע הפרשני הארוך הדין ב'הר ההר' נכתב במהופך במקור שהעתיק ממנו, כלומר ב'ספר ר' שמעיה':

אמ'ר] מכיר הכותב: מצ'אתי] זה הפיר'וש] מ'הר ההר' כאשר רמזתיו, וכדי לראות שלא להפוך הספר כתבתי כך.

מכיר לא הסביר מדוע נכתב פה הקטע הפרשני במהופך, וניתן להציע לכך שני הסברים, המשלימים זה את זה: (א) הקטע עוסק ב'הר ההר', המצוי בפינה השמאלית התחתונה של העמוד, והתחלת כתיבת הפירוש בנקודה זו משייכת אותו למקומו הנכון בתרשים; (ב) כל מי שבא לכתוב את הקטע הפרשני הארוך ומעוניין לסיים אותו בפינת העמוד עומד בפני בעיה: הוא עלול לסיים את הטקסט מוקדם מדי, רחוק מן הפינה; וגרוע מכך: הוא עלול לנצל את כל המקום המיועד לכתיבה לפני שיסיים את כתיבתו. הדברים אמורים גם ברש"י עצמו כשחיבר את הטקסט, וגם במעתיקים שהעתיקו את דבריו. כתיבה במהופך מנקודת 'הר ההר' שבמפה פותרת את הבעיה.

היפוך הטקסט בשני המקומות שזכרו יכול לשמש אבן בוחן להערכת טיבם של העתקים של מפות רש"י בכתבי היד. וכאמור ב'מפת תחומי הארץ' בכ"י פריז 155 הקטע העוסק בהר ההר כתוב במהופך.²²

20 תצלום כ"י פרמה הובא במאמרו של גרובר: M. I. Gruber, 'The Sources of Rashi's Cartography', N. Simms (ed.), *Letters and Texts of Jewish History*, New Zealand 1998, pp. 61-67; תצלום כ"י פירנצה הובא במאמרו של דילנרסמית וגרובר (לעיל הערה 7).

21 ראה: י' עופר, 'פירוש החזקוני לתורה וגלגליר', מגדים, ח (תשמ"ט), עמ' 69-83, והמפות שם בעמ' 76-77.
22 גם במפת גבולות הארץ בכ"י פירנצה (ראה לעיל הערה 7) קטע הפירוש על 'הר ההר' נכתב במהופך.

